

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRAGONA, 21-24 DE NOVEMBRE DE 2018

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2019

Comitè científic

Joaquín Ruiz de Arbulo (president) – Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Jordi López Vilar (secretari i editor) – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d’Història de Tarragona
Francesc Barriach Molas – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Julia Beltrán de Heredia – Facultat Antoni Gaudi – Ateneu Universitari Sant Pacià
Mònica Borrell Giró – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Joan Gómez Pallarès – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Josep Guitart Duran – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut d’Estudis Catalans – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Josep Maria Gurt Esparraguera – Universitat de Barcelona
Joan Josep Marca (†) – Fundació Privada Mútua Catalana
Joan Menchon Bes – Ajuntament de Tarragona
Maite Miró i Alaix – Servei d’Arqueologia – Generalitat de Catalunya
Andreu Muñoz Melgar – Arquebisbat de Tarragona
Josep M. Palet Martínez – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d’Arqueologia Clàssica

Aquest llibre ha comptat amb el recolzament econòmic del projecte coordinat d’investigació “Exemplum et Spolia” (HAR 2015-64386) del Ministerio de Economía y Empresa sota la direcció dels Profs. Ricardo Mar i Joaquín Ruiz de Arbulo.

© de l’edició, Universitat Rovira i Virgili - Institut d’Estudis Catalans
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s’indiqui el contrari
Primera edició: Novembre de 2019
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Disseny de la coberta: Andreu Muñoz

Dipòsit Legal: T 1.338-2019
ISBN: 978-84-8424-820-0

LA BASÍLICA D'ILICI (L'ALCÚDIA D'ELX). SOBRE LES PROPORCIONS DE LA PLANTA I LES TRES INSCRIPCIONS GREGUES

Roberto Lorenzo de San Román

*What if the way we perceive a problem
is already part of the problem?*
—Slavoj Žižek

La historiografia anomena “sinagoga-basílica d'Elx” una petita aula rectangular pavimentada per un mosaic policrom amb tres inscripcions gregues fragmentàries i un absis a l'est, descoberta en 1905 al jaciment de l'Alcúdia (Elx, Alacant), nucli de l'antiga *Colonia Iulia Ilici Augusta*. Els dubtes sobre l'adscripció religiosa de l'edifici, i sobre el seu origen i evolució, són el fruit amarg de l'antiguitat de les excavacions però sovint també d'una interpretació errònia de les poques dades disponibles¹.

Després d'una primera aproximació bàsicament historiogràfica (Lorenzo 2005; 2006, 75-86), he proposat una *reexcavació bibliogràfica* per recuperar l'escassa informació arqueològica obtinguda en les intervencions de 1905 per Albertini i Ibarra i de 1948-1955 per Ramos, i superar la recreació de l'edifici actualment visitable al jaciment, tot incidint en el debat sinagoga o basílica, les característiques constructives, l'evolució de l'edifici i de l'entorn, la datació del mosaic per paral·lels propers i l'anàlisi volumètrica de mesures i proporcions (Lorenzo i Morcillo 2014). Amb motiu d'aquest congrés es presentà un pòster per difondre els resultats obtinguts llavors sobre les proporcions de l'edifici i actualitzar la informació disponible per a les inscripcions; reproduït aquí en format textual. Però arran de la comunicació d'Alexander Bar-Magen i les aportacions del debat posterior, així com en resposta als últims estudis que hi veuen una sinagoga (Bar-Magen 2012, 133-150; Walsh 2016), cal afegir algunes reflexions introductòries per ajudar a superar part dels mites que acompanyen aquest edifici.

Quan l'agost de 1897 es descobrí la Dama d'Elx els ulls d'Europa tombaren cap a l'antiga *Ilici*, tot

cercant-hi nous tresors, però no fou fins al 1905 –amb la mort de qui unificà l'Alcúdia convertint-la en finca agrícola, i el permís ara de la viuda i el gendre– que Pierre Paris (1907) –finalment absent per malaltia– i el seu ajudant Eugène Albertini aconseguiren fer-hi excavacions. Amb l'ajut de Pere Ibarra, arqueòleg local vell amic de Paris, els últims dies s'hi documentà l'edifici aquí tractat (fig. 1). Excavat entre el 8 i l'11 d'agost de 1905 per Albertini (1905, 1906, 1907b) i posteriorment per Ibarra (1905, 1906, 1926), les aparents contradiccions en les seues publicacions s'expliquen perquè no treballaren junts i, per tant, descriuen moments diferents de la intervenció. Dos anys després, per evitar-ne la pèrdua de més tesselles, l'edifici fou enterrat i s'inicià el debat sobre l'adscripció religiosa de les restes, bàsicament a partir de les inscripcions.

Un estudi de Helmut Schlunk presentat en 1947 al III *Congreso de Arqueología del Sudeste Español* i referent de tota la investigació posterior, basat en les publicacions d'Albertini i d'Ibarra i en fotografies i plànols del segon, harmonitzà la interpretació jueva de les inscripcions amb l'existència de l'absis en postular una inicial sinagoga transformada en basílica i un absis posterior al mosaic (Schlunk 1948, 344-345). Això provocà que en 1948 Alejandro Ramos desenterrés el conjunt per ensenyar-lo durant el IV CASE i, col·lateralment, que el propi Schlunk (1952) canviés d'opinió en veure el mosaic redescobert i el motiu marí *in situ*, amb una nova interpretació com a basílica fundacional que passà desapercibuda fins que la recuperà molt anys després (Schlunk i Hauschild 1978, 143-147; Schlunk 1982, 62-64).

Des que el mosaic fou arrencat i guardat en plaques al magatzem del museu de l'Alcúdia en 1949 –en el context de l'excavació de tota la zona per Ramos (1955, 1956, 1962; 1974, 103-109)–, i fins al 1999 en què es recol·locà a la nova planta actual-

1. Aquest treball s'ha realitzat en el marc del projecte d'investigació HAR2015-67111-P “El sitio de las cosas: relación entre la cultura material y los espacios construídos a la luz de la arqueología (ss. IV-XIV)” del MINECO. He d'agrair la consulta dels diaris d'A. Ramos quan encara romanien inèdits als seus descendents Rafael Ramos Fernández i Alejandro Ramos Molina i a la Fundació Universitària *L'Alcúdia* d'Investigació Arqueològica de la UA. Igualment vull agrair l'ajuda de Mikel Arrieta Perurena amb les inscripcions gregues i la de Merxe Tendero en general.

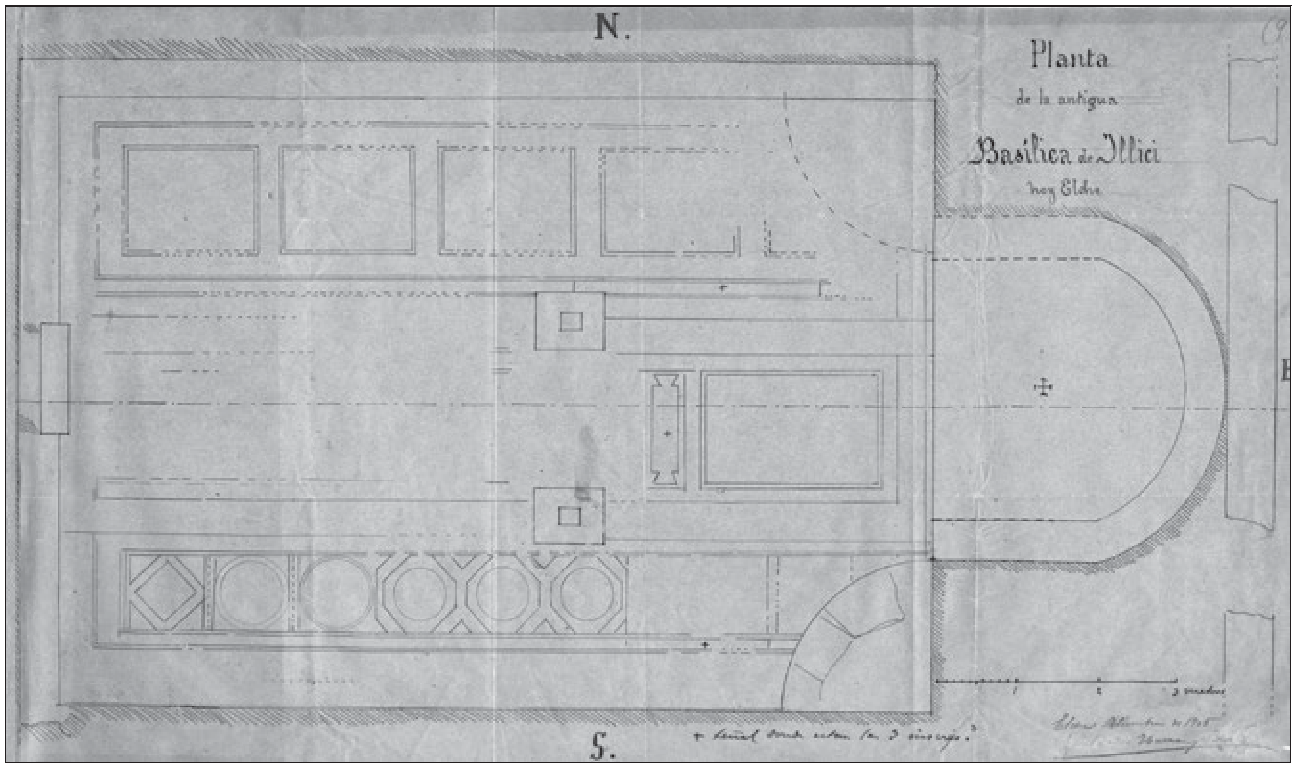

Figura 1. Planta de l'edifici en 1905 d'Ibarra (AHME, H/102-3).

ment visible –protegida per una coberta i resultat de la reconstrucció idealitzada l'any 1990–, tots els treballs s'han basat en les publicacions dels tres primers i també en les *memòries d'excavació* dels anys 1948-1955 d'aquest últim. La publicació dels diaris d'excavació de Ramos és l'última font d'informació sobre el tema (Ronda 2018), amb importants detalls

que havien passat forçosament desapercebuts a qui no els coneixia.

Per tant, la primera teoria de Schlunk –interpretació jueva d'inscripcions i absis cristià posterior al mosaic– és la base de totes les publicacions que hi veuen una sinagoga. La *sinagoga-basilica* fou així difosa en la historiografia espanyola del segle XX

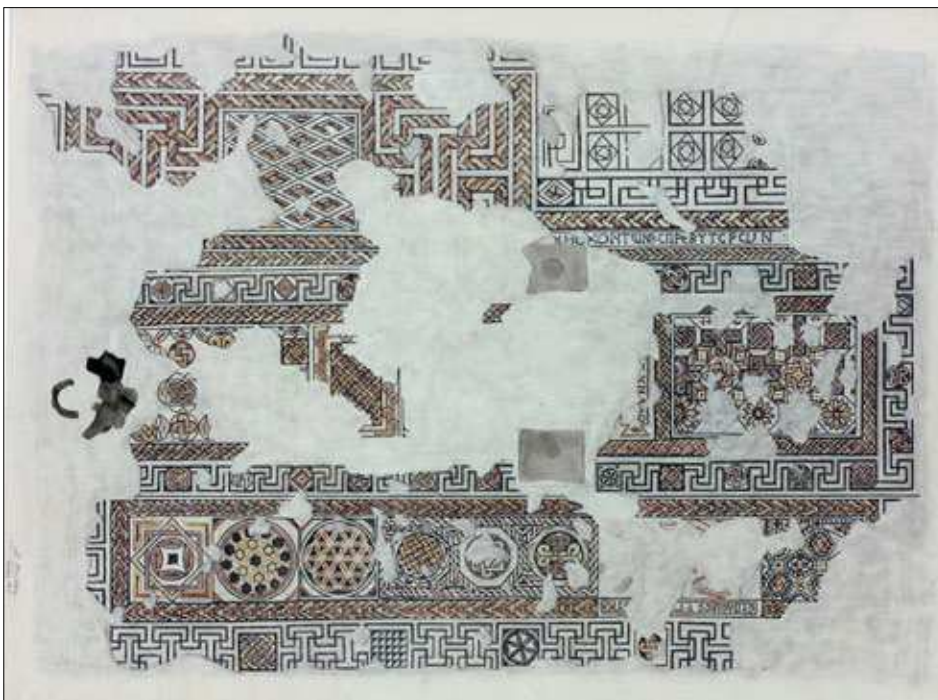

Figura 2. Dibuix del mosaic de Carlos Zornoza de 1965 (D-DAI-MAD-PLF-3661).

Figura 3. Inscripcions gregues (a, b, d: sobre D-DAI-MAD-PLF-2369/2372; c: Ramos 1974, 113).

per Pere de Palol (1967, 64-67 i 202-210), mentre que la de David Noy (1993, 241-247) seria la més sòlida reflexió favorable a una sinagoga a escala internacional. Analitzem, doncs, per ordre i separadament tots dos elements: inscripcions i absis.

Cada inscripció s'ubica en una de les tres faixes en què es divideix el mosaic longitudinalment (fig. 2), amb una amplària irregular que no respecta l'eix marcat per porta i absis i que ahora mostra una qualitat inferior dels motius i la inscripció de la faixa septentrional, potser atribuïble a l'existència de dos equips de mosaïcistes. Les lletres són totes blaves sobre fons blanc, però les de les inscripcions central i meridional presenten un *ductus* regular i sense errors, amb un ombrejat groc i una mida d'uns 9 cm, mentre que la inscripció septentrional té unes mides de 12-13 cm amb nombroses errades i sense ombrejat (fig. 3).

En el tombant del segle, mentre l'edifici era recuperat per la historiografia (Márquez i Poveda 2000), els epigrafistes Josep Corell (1999, 97-102) i Joan Gómez Pallarès (2000, A2) –amb correccions posteriors (Corell 2012, 79-82)–, han estudiat i analitzat les propostes de lectura existents, postulant ambdós un origen cristià de l'edifici; i les seues transcripcions són aquí seguides amb matisos. Vegem-les una a una en l'ordre establert pels descobridors i respectat des de llavors.

Inscripció I, central i mirant cap a la porta a l'oest. Dues ratlles dins una *tabula ansata* amb una *hedera* a l'ansa dreta, i unes mides de 103 x 25 cm (fig. 3a):

ΠΡ[ΟΣ]ΕΥΧΗ ΛΑΟ-
[Υ ζ]ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Les primeres ΠΡ només les coneixem pels dibuixos i fotografies de 1905 en resultar afectades per

les excavacions posteriors i l'extracció del paviment en 1949. La inscripció fa referència clara a *προσευχή* i és l'origen del debat sobre l'adscripció religiosa de l'edifici, atès que n'era un mot usual grec per a sinagoga (Albertini 1907b, 124; Frey 1936, n. 662; Schlunk 1948, 339). Tanmateix, *προσευχή* té també el significat neotestamentari de “pregària” i això permeté a Corell (1999, 98-99) la interpretació cristiana “Pregària del poble de Déu” a partir dels genitius *λαο[ῦ τοῦ θεο]ῦ*, compartida en la primera part per Gómez Pallarès (2000), i que indicaria al terra el lloc que havien d'ocupar els fidels. Emperò, l'ípsilon final de la 2a línia és dubtosa si la comparem amb l'ombrejat intern de les tres Y fetes amb el mateix *ductus* de la 3a inscripció, així que la interpretació d'un segon genitiu masculí restaria oberta, i podria tractar-se d'una omega que implicaria un datiu (“Pregària del poble a...:?”).

Inscripció II, septentrional i mirant al centre de l'aula, amb unes mides d'uns 3 m x 18 cm (fig. 3b):
[ΠΡΟΣΕΥ]ΧΗ ΟΧΟΝΤΩΝ ΚΕ ΠΡΕ[Σ]ΒΥΤΕΡΩΝ
(*hedera*)

Aquesta descurada inscripció elimina i altera, com a mínim, lletres de l'última paraula, la *πρεσβύτερων* que ha sigut, juntament amb *προσευχή*, punt clau en el debat sinagoga-basilica en entendre-la en un sentit jueu “dels ancians” o cristià “dels preveres”. A més, d'ençà Albertini (1907b, 124) i Adolf Reinach (1907, 96) ...ΧΗ ΟΧΟΝΤΩΝ s'interpreta forçadament referit als *αρχόντες* de les sinagogues, i així ho difongué Jean-Baptiste Frey (1936, n. 663). Tanmateix, veient un inici amb 3 lletres perdudes i *[ε]υ[χ]ή(ν) εχόντων*, Corell (1999, 99-100) proposà inicialment “dels qui han fet un vot”, i així ho acceptà Gómez Pallarès (2000), però després canvià de parer per *[προσ]ευχή οχόντων* “pregària dels

governants” (Corell 2012, 81) –lectura *προσευχή* ja apuntada per Reinach (1907, 96)–; ambdues opcions amb un caràcter no jueu que descarta la referència als arconts.

Si analitzem el fragment de mosaic immediat, el braç de la trena que forma l'esvàstica podria deixar espai per fer ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΟΧΟΝΤΩΝ ΚΕ ΠΙΠΕ(Σ) ΒΥΤΕΡΩΝ i paral·lelitzar la primera inscripció com a: “Pregària dels dirigents i dels preveres”. Caldria, però, acceptar que οχόντων equivalgués a un εχόντων que vingués d'έχω (tenir, però també administrar o dirigir) –igual com el canvi de κε por κατ–, i que la terminologia de càrrecs i dignitats experimentés vacil·lacions en la primerenca organització cristiana. En qualsevol cas, malgrat compartir aquesta interpretació caldria assumir noves errades –sumades a la pèrdua de sigma i traç medial de la segona èpsilon de πρεσβυτερων– perquè ja Noy (1993, 245) apuntà que les tesselles conservades abans de ...XH només permetrien Π, Μ, ΠΙ o ΓΙ, i en una fotografia de detall de 1948 (fig. 3c) es comprova que la lectura *προσευχή* és forçada.

Inscripció III, meridional i també mirant cap al centre, amb unes mides de 180 x 12 cm i integrada amb un motiu marí dins un rectangle auri (fig. 3d):

ΕΥΠΛΟΙΑ ΣΥ ΕΥΤΥ[ΧΗ(Σ)] [ca.4]ΟΥΧΑ

Corell (1999, 100-102) hi veié la fórmula pleonàstica *εὐπλοία σου ευτύχης* ja apuntada per Schlunk i Theodor Hauschild (1978, 146) i, tot i no seguir aquesta lectura, per Noy (1993, 246-247); coneguda especialment per inscripcions parietals de l'illa grega de Protí que demanen una navegació segura: “*εὐπλοία σοι ευτύχη(ς)...*” (Μαρτινης 1934, Sandberg 1954), però amb la forma *σου* per *σοι*. Cal afegir un paral·lel gravat en un vas sobre una escena marítima (Museu Britànic 1901, 0521.1), amb el nom Teòdul (“serf de Déu”) en vocatiu: ΕΥΠΛΟΙΑ ΣΟΙ ΕΥΤΥΧΗ(Σ) ΘΕΟΔΟΥΛΕ. En caure en tots els casos la sigma de *ευτύχης*, aquesta inscripció podria fer igual, restant unes quatre lletres i la terminació *ουχα* com a participi d'un compost d'έχω en vocatiu femení, ja argumentat per Corell (1999, 101-102) i no comentat per Gómez Pallarès (2000). En aquest sentit podria buscar-se no tant un nom propi sinó una solució del tipus *λεμβούχα* “barquera”, *δαδούχα* “portadora de la torxa”, *ράβδούχα* “portadora del ceptre”, *αδειούχα* “aquella que parteix”, *πολιούχα* “protectora, santa patrona (de la ciutat)”, etc. La suggerent opció *εξοδούχα* “eixida de la vida, partida de l'ànima” donaria ΕΥΠΛΟΙΑ ΣΥ ΕΥΤΥΧΗ(Σ) ΕΞΟΔΟΥΧΑ amb el sentit de “Feliç viatge a tu, ànima que parteix”, i podria relacionar-se amb la conversió o la vida ultraterrena, però ara per ara no va més enllà de l'especulació.

Iconogràficament, el vaixell identificable en el motiu que acompanya aquesta inscripció –i que

feu canviar d'opinió a Schlunk (1952)–, serví a Corell (1999, 102) per defensar la lectura unitària de les tres inscripcions “tant el que prega el poble de Déu (inscripció a) com els qui han fet un vot (?) i els preveres (inscripció b) és que la nau de l'Església tinga un viatge feliç”, i ha estat interpretat per Gómez Pallarès (2000) com al·legoria de la nau de l'església, a la qual es desitja “que tenga una navegació, un viaje, feliz”, mentre que les altres dues indicarien zones de culte reservades a estaments determinats. D'altra banda, l'existència d'un peix o d'un *cetus* en la part inferior serví a Juan Carlos Márquez i Antonio Poveda (2000, 189-192) per veure-hi el motiu de Jonàs i una simbologia cristiana i baptismal –en interpretar com a orella del monstre marí el que potser només corresponga a la proa o popa del vaixell. Cal remarcar que la imatge es destruï ja en l'Antiguitat, com demostra el llarg mur que la cobria i que Albertini (1907b, 121) ordenà desmuntar (fig. 5b).

Així doncs, malgrat que les lectures existents són proposades obertes a la discussió –i no tancades tampoc en un sentit cristià–, els paral·lels aportats per Corell per a l'ús de *προσευχή* com a “pregària” i les dificultats per llegir *αρχόντων* debiliten els arguments epigràfics favorables a una sinagoga. Tot i això n'apareixen de nous, si bé de menor força: l'*hebera* de la *tabula ansata* ha sigut interpretada com a possible *etrog* (Levine 2005, 283; Walsh 2016, 103), i Robin Walsh (2016, nota 48) ha vist també l'hebraica *shin* amagada en la primera omega de la segona inscripció. En aquest cas, crec que l'omega *anòmala* és una irregularitat més, igual com “la façon dont il a traité πρεσβύτερων, passant une lettre, et confondant le σ avec l'ε, prouve qu'il ne comprenait pas son modèle, et qu'il le copiait mal” (Albertini 1907b, 124), potser per tractar-se d'un “mosaicista que debí de copiar a su albedrío un cartón en el que sólo veía dibujos y cuya lectura desconocía” (Llobregat 1985, 442).

Últimament Walsh (2016, 114-118) afegeix una suposada menorà a la part nord-est del mosaic (fig. 2), prèviament negada per Poveda (2005, 219-220; 2014, 175) però ja acceptada per Rachel Hachlili (2018, 46-47 i 168-170). S'esforça Walsh en justificar una orientació anòmala, cap a l'exterior a prop d'una cantonada, i obvia els cinc peus del teòric trípode. La contemplació *in situ*, i a les seues fotografies i figures que cita, sembla més aviat apuntar a un motiu simètric malmès que cal enquadrar en el sector de pitjor factura de tot el paviment, tradicionalment atribuït a reparacions posteriors fruit del desgast, potser per les cadires dels preveres que indica la inscripció adjacent (Schlunk i Hauschild 1978, 146); reparacions lògicament allunyades del moment fundacional.

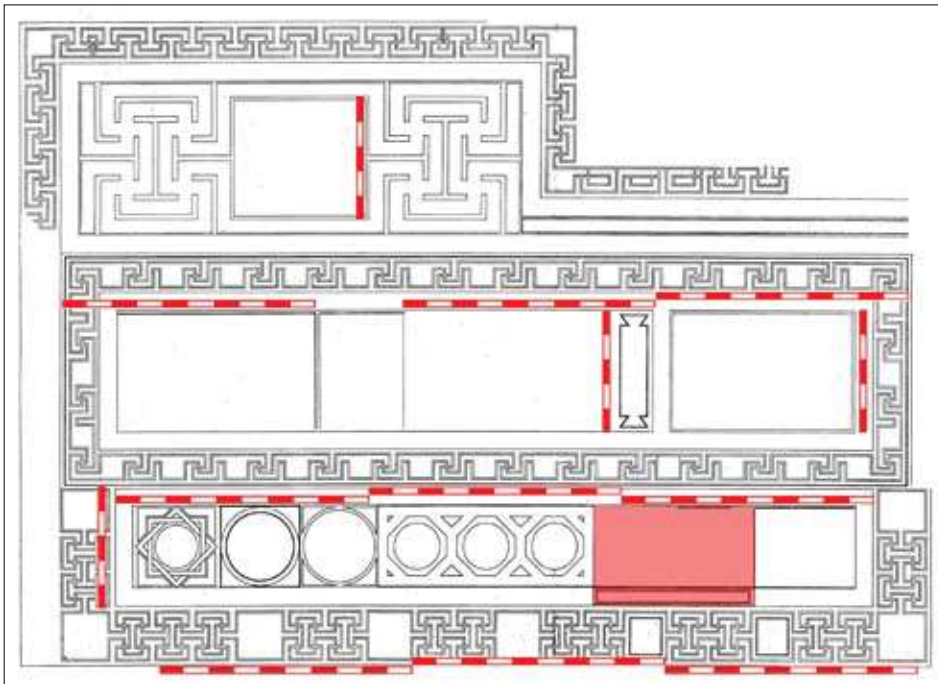

Figura 4. Composició del mosaic amb la *pertica decempeda* (sobre dibuix de L. de Frutos, DAI).

Si tornem a l'absis i la idea secular de la seua incorporació tardana, un cop l'edifici s'hauria convertit en temple cristià, una lectura atenta dels diaris d'excavació de Ramos (11-X-1949) fa pensar que no fou un afegit al mosaic sinó que una estança preexistent d'uns 50 x 30 peus romans veié la seua longitud reduïda en traçar-se un absis de 2 peus d'ample i 10 peus de diàmetre intern (3 m) amb una *pertica decempeda*. Aquell absis, tangent a la cara interna d'una paret preexistent –es comprova a les fotografies preses en 1971 per un equip del DAI–, definí alhora un nou mur de tancament oriental que recolzava contra l'arrebossat del mur nord (Lorenzo i Morcillo 2014, 541-543 i fig. 15). Això implica que l'absis es construï al mateix moment que es configurava l'estança rectangular definitiva que acolliria el mosaic, i també que la nova paret oriental fou posterior a les del nord, oest i sud –amb un arrebossat que Ramos (1974, 105) veié cromàticament diferent. D'altra banda, l'ús de la *pertica decempeda* reforçaria la contemporaneïtat de l'absis amb la pavimentació del nou espai religiós atès que és el mateix mòdul documentat en la composició de diferents parts del mosaic (fig. 4).

És a dir, que la minsa documentació arqueològica contradiu la teoria d'una original sinagoga convertida en basílica i apunta, en canvi, cap a un edifici erigit sobre estructures anteriors i concebut amb un absis des del primer moment, el que s'adiu més amb un temple cristià.

Acabem amb unes reflexions sobre les mesures i cronologia de l'edifici. En quant a l'extensió, Ibarra (1906, 121) i Albertini (1907b, 120) parlaren de 10,90 x 7,55 m de mosaic conservat, i explicitaren l'existència d'una llinda al mur que tancava a pon-

ent (fig. 1). En 1948 Ramos (1974, 104) només en trobà l'empremta, però sí reflectí als seus croquis i escrits l'existència allà del mur oest. Quan en 1971 un equip del DAI amb Schlunk i Hauschild visità l'Alcúdia –i obtingué l'única planta moderna i amb cotes de l'edifici–, també documentà restes de l'arrebossat del mur occidental, el qual coincidia amb el final conservat del mosaic. No obstant això, quan en 1990 es reconstruí la planta de l'edifici després d'excavar-se els nivells inferiors de la basílica (Ramos i Llobregat 1995), les mides reals no foren respectades, l'absis nou és totalment diferent i l'edifici actual tanca a ponent 5 m més enllà, com es veu si comparem les plantes existents (fig. 5).

Sobre la datació de l'edifici, atès que l'antiguitat de les intervencions ens priva d'un coneixement estratigràfic real, els paral·lels formals del paviment són la millor eina disponible. Dels treballs de Schlunk (1948, 343) i Palol (1967, 210) ençà la proposta d'un genèric segle IV ha sigut majoritària, podríem dir que afinat a la segona meitat a partir de l'estudi de Rita Mondelo (1985) dels mosaics de la immediata vil·la d'Algorós, el millor i més proper paral·lel de la basílica (Ibarra 1879, 178-211; Ruiz Roig 2001, 54-72; Lorenzo *en premsa*). Tot i això, durant alguns anys s'ha defensat la data exacta de l'any 322 (Ramos 1995) per una troballa numismàtica en un suposat dipòsit fundacional quan la reconstrucció i consolidació de l'edifici –a la cantonada nord-est d'un espai oriental al costat de l'aula del mosaic, i no sobre el paviment (Gómez Pallarès 2000) ni tampoc a l'absis (Walsh 2016, nota 92)–, ja criticada per la manera i el lloc on aparegué i el caràcter *post quem* (Lorenzo i Morcillo 2014, 533-539). Últimament,

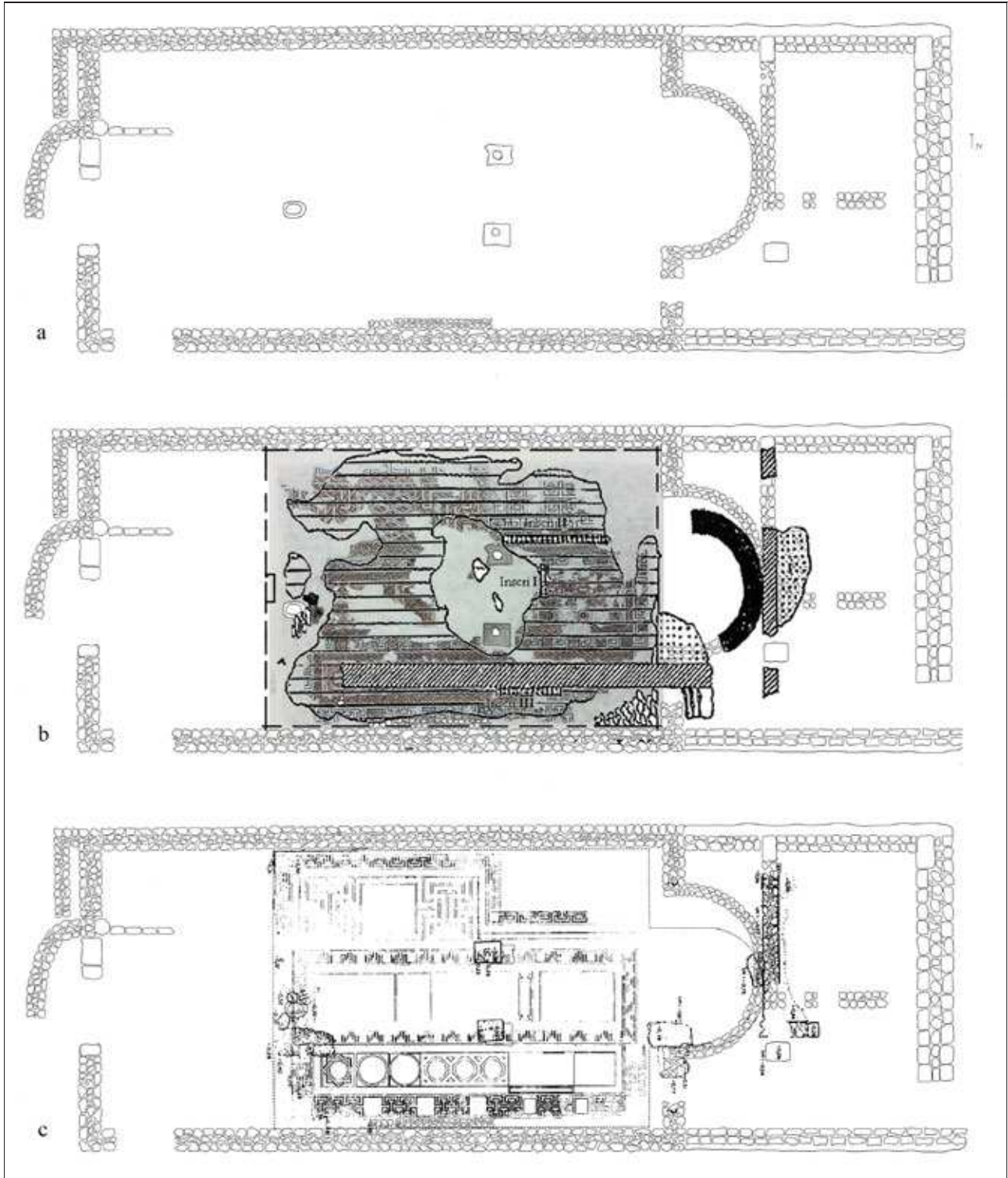

Figura 5. Comparació entre (a) la planta actual (Ramos 1997, fig. 23) amb: (b) les d'Albertini (1906, 337) i Zornoza (1965), i (c) la de Schlunk i Hauschild (1978, 9).

però, com a reacció explícita a aquesta datació absoluta tan reculada –i bandejant els estudis citats sobre el paviment– s’ha portat el mosaic fins al segle VI d’influència bizantina a partir d’uns paral·lels, que no sé veure, amb les basíliques balears d’Es Fornàs de Torelló, Illa del Rei, Santa Maria del Camí i Son Peretó (Tendero i Ronda 2014, 297-298).

Com a conclusions, defense un absis erigit des del primer moment i coetani al mosaic en la 2a meitat del segle IV, el que dificulta la teoria d’una primigènia sinagoga esdevinguda basílica. Les inscripcions encara són un tema obert, però no totes les lectures són possibles ni probables i cal revisitar-les sense apriorismes. Cal alertar a

més sobre l'actual recreació de l'edifici, estudiat modernament (Poveda 2006, 324; 2014, 164) a partir d'una planta que deforma la informació arqueològica recollida per Albertini, Ibarra, Ramos, Schlunk i Hauschild, i que en dificulta greument el coneixement. Finalment posaria deures a la investigació futura per no convertir més suposicions en evidències. En primer lloc cal llegir de debò els treballs d'Albertini i Ibarra, descobrir què diuen i no només citar-los, i comparar-los després amb Schlunk –tots ells consultables a internet. S'han de llegir també no només les memòries d'excavació de Ramos sinó amb molta cura els seus diaris manuscrits de 1948 a 1955, enguany publicats i farcits de detalls sobre l'estratigrafia perduda de l'edifici i del seu entorn.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTINI, E. (1905). *Rapport sommaire sur les fouilles d'Elche (Espagne)*, CRAI, p. 611-620.
- ALBERTINI, E. (1906). "Fouilles d'Elche", *Bulletin Hispanique*, VIII, 4, p. 333-362.
- ALBERTINI, E. (1907a). "Fouilles d'Elche (Suite)", *Bulletin Hispanique*, IX, 1, p. 1-17.
- ALBERTINI, E. (1907b). "Fouilles d'Elche (Suite et fin)", *Bulletin Hispanique*, IX, 2, p. 109-127.
- BAR-MAGEN, A. (2012). *Judaísmo y los judíos en la arqueología de la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media. Revisión de su investigación en el caso de la península Ibérica*, Madrid.
- CORELL, J. (1999). *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus respectius territoris* [amb l'ajut de X. Gómez i C. Ferragut], València.
- CORELL, J. (2012). *Inscripcions romanes del País Valencià, VI* (Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris), València.
- FREY, J. B. (1936). *Corpus Inscriptionum Iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère*, Roma.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. (2000). "Epigrafia cristiana sobre mosaico de Hispania: Tipología de una tradición", *Analecta Malacitana Electrónica*, 6, <www.anmal.uma.es/numero6/Pallares.htm> [Consulta:10.12.2018].
- HACHLILI, R. (2018). *The Menorah. Evolving into the Most Important Jewish Symbol*, Leiden.
- IBARRA MANZONI, A. (1879). *Illici, su situación y antigüedades...* [ed. facsímil 1981], Alacant.
- IBARRA RUIZ, P. (1905). "El cristianismo en Ilici. Descubrimiento de la planta de una iglesia cristiana en la loma de la Alcudia junto á Elche", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, IV, p. 912-917.
- IBARRA RUIZ, P. (1906). "Antigua basílica de Elche", *BACHist*, 49, p. 119-132.
- IBARRA RUIZ, P. (1926). *Elche, materiales para su historia. Ensayo demostrativo de su antigüedad e importancia histórica*, Conca.
- LEVINE, L. (2005). *The Ancient Synagogue. The first thousand years*, New Haven.
- LLOBREGAT, E. (1985). "Las épocas paleocristiana y visigoda", en Abad, L. (coord.): *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alacant, p. 383-414.
- LORENZO, R. (2005). "La basílica-sinagoga de l'Alcúdia d'Elx (1905-2005). Problemes i estat de la qüestió 100 anys després", *Lucentum*, 23-24, p. 127-155.
- LORENZO, R. (2006). *L'Alcúdia d'Elx a l'Antiguitat Tardana: Anàlisi historiogràfica i arqueològica de l'Ilici dels segles V-VIII*, Alacant.
- LORENZO, R. (2016). *Ilici en la Antigüedad Tardía. Ciudad y territorio del ocaso imperial al Pacto de Tudmīr*, Tesi doctoral inèdita, UA, 2016.
- LORENZO, R. (e/p). "El conjunto perdido de Algorós, una villa periurbana de Ilici (l'Alcúdia d'Elx)".
- LORENZO, R.; MORCILLO, J. (2014). "La basílica paleocristiana de Ilici (l'Alcúdia d'Elx): Desmontaje, contextualización y restitución desde la reexcavación bibliográfica", *Madrider Mitteilungen*, 55, p. 486-559.
- MÁRQUEZ, J. C.; POVEDA, A. (2000). "Espacio religioso y cultura material en Ilici (ss. IV-VII dC.)", *V Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica*, Barcelona, p. 185-198.
- MARTINHE, Δ.Θ. (1934). "Η τριφυλιακή νήσος Πρώτη", *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 13, p. 185-200.
- MONDELO, R. (1985). "Los mosaicos de la villa romana de Algorós (Elche)", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, LI, p. 143-155.
- NOY, D. (1993). *Jewish inscriptions of Western Europe, volume 1, Italy (excluding the City of Rome), Gaul and Spain*, Cambridge.
- PALOL, P. DE (1967). *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Madrid i Valladolid.
- PARIS, P. (1907). "Promenades Archeologiques en Espagne. Elche", *Bulletin Hispanique*, IX, 4, p. 317-334.
- POVEDA, A. (2005). "Un supuesto relieve hebreo y la dudosa presencia de comunidades organizadas judías en la Carthaginensis oriental (ss. IV-VII dC.)", *Verdolay*, 9, p. 215-232.
- POVEDA, A. (2006). "Aproximación al urbanismo de Ilici Augusta durante la Antigüedad Tardía", *VI Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica*, Barcelona, p. 323-341.

- POVEDA, A. (2014). "El edificio de culto de La Alcudia de Elche: ¿sinagoga o basílica? Un siglo de debates", en Castaño, J.: *¿Una Sefarad inventada?: Los problemas de interpretación de los restos materiales de los judíos en España*, Còrdova, p. 161-179.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1995). "Noticia sobre la basílica paleocristiana de Illici", *XXI Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, p. 1231-1233.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R.; LLOBREGAT, E. (1995). "Un templo histórico en la Alcudia de Elche", *XXI Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, p. 949-960.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1955). "Elche (Alicante). La Alcudia (Campañas 1940 a 1948)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, II, p. 107-133.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1956). "Memoria de las excavaciones practicadas en La Alcudia de Elche (Campañas 1949 a 1952)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, III y IV, p. 102-113.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1962). "Excavaciones en La Alcudia. Memoria de las Campañas 1953 a 1958", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, V, p. 91-97.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1974). *El cristianismo en Elche*, Alacant.
- RAMOS MOLINA, A. (1997). *La Planimetría del yacimiento de La Alcudia de Elche*, Alacant.
- REINACH, A. (1907). "Bulletin Épigraphique", *Revue des Études Grecques*, XX, 1907, p. 38-96.
- RONDA, A. (2018). *L'Alcúdia de Alejandro Ramos Folqués. Contextos arqueológicos y humanos en el yacimiento de la Dama de Elche*, Alacant.
- RUIZ ROIG, E. (2001). *Los mosaicos de Illici y del Portus Illicitanus*, València.
- SANDBERG, N. (1954). "Εύπλοια. Études épigraphiques", *Acta Universitatis Gotoburgensis*, 60, p. 5-43.
- SCHLUNK, H. (1948). "El arte de la época paleocristiana en el Sudeste Español. La sinagoga de Elche y el *martyrium* de La Alberca", *III Congreso Arqueológico del Sudeste español*, Murcia, p. 335-379.
- SCHLUNK, H. (1952). "La Sinagoga di Elche e il *martyrium* di La Alberca", *Rivista di Archeologia Cristiana*, 28, 3-4, p. 182-184.
- SCHLUNK, H. (1982). "Las conexiones históricas del cristianismo hispánico a través de la iconografía", *II Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 55-70.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. (1978). *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Madrid.
- TENDERO, M.; RONDA, A. (2014). "Nuevos datos sobre la *Colonia Iulia Ilici Augusta* (s. II-IV d.C.)", en Ramallo, S.; Quevedo, A.: *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales*, Murcia, p. 275-320.
- WALSH, R. (2016). "Reconsidering the Synagogue/Basilica of Elche (Spain)", *Jewish Studies Quarterly*, 23 (2), 91-123.